

УДК 340.134(477):340.12

Ткачук І. Д. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ЗАСАДАХ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Проаналізовано вплив християнства на законотворчий процес нашої держави з моменту хрещення Київської Русі до прийняття чинної Конституції України. Розглянуто християнські засади норм Конституції Пилипа Орлика та Конституції УРСР 1978 року. Констатовано, що християнська ідеологія має не лише духовно-культурний характер, а й правовий.

Ключові слова: християнство, держава, право, Київська Русь, законодавство, свобода, рівність, справедливість.

Запорукою розбудови правової української держави, формування свідомості суспільства в межах демократичної та гуманістичної ідеології, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей є наявність досконалих і справедливих законів. Ґрунтовне висвітлення їх змісту передбачає здійснення аналізу їх витоків із філософсько-правової позиції.

Загальновідомо, що жодна із систем давнього писаного права не містила окремо норм, які виникли на основі релігійних приписів. Наприклад, закони XII таблиць містять чимало норм, які можна вважати релігійними. Особливо суттєво релігія вплинула на законодавство країн Стародавнього Сходу (закони Мойсея, закони Хаммурапі тощо) [1, с. 242]. Це саме стосується також нашого вітчизняного законодавства. Прийняття християнства на Київській Русі відіграло важливу роль у розбудові української держави. Воно проникло в усі сфери життєдіяльності соціуму, а отже, позначилося на правових приписах, які врегульовували певні суспільні відносини.

Відповідно до статистичних даних, оприлюднених Державним комітетом у справах національностей та релігій, кількісні показники парафіян різних конфесій серед нашого населення станом на 2016 рік були такими: 52,2 % – православні

християни, 28,7 % – протестанти, 10,6 % – греко-католики, 3 % – католики, 3,34 % – мусульмани, 0,8 – іудеї, 1,36 % – прихильники інших релігій. Отже, 94,5 % населення України є прибічниками християнства, і навіть сьогодні, коли ми спостерігаємо суттєвий плюралізм релігій та відсутність заборон щодо її вибору, залишилися відданими тій, що століттями впливала на різні сфери нашого буття.

З огляду на зазначене, детальне дослідження та розкриття християнських засад українського законодавства сьогодні є досить актуальним, адже підґрунтям цієї релігії є такі морально-етичні цінності, як свобода, рівність і справедливість, які слугують ключовими чинниками розбудови кожної демократичної держави.

Вивченню місця та ролі релігії в житті суспільства на різних етапах його розвитку присвятили праці такі знані українські мислителі: М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Костомаров, М. Міхновський, І. Франко. У їх напрацюваннях висвітлено проблеми надання кожній людині реальних громадянських та політичних свобод, пріоритетність релігії у вдосконаленні суспільного життя, становленні національної держави.

Вивченню окремих аспектів впливу релігійних інституцій на суспільство присвятили свої дослідження такі українські релігієзнавці, як М. Бабій, В. Бондаренко, В. Єленський, А. Колодний та ін.

Світоглядні джерела українського права розкрито в численних філософсько-правових, теологічних, соціологічних дослідженнях, серед яких праці О. Данильяна, М. Жовтобрюха, М. Костицького, І. Луцького, С. Максимова, Б. Чміля. Окремим питанням впливу християнства на законодавство України присвячено статті Д. Вовка, М. Космія, В. Озель тощо. Опубліковані праці слугували вихідними науково-теоретичними засадами дослідження окресленої теми. Водночас вони не містять комплексного наукового аналізу означеної проблематики в сучасних умовах розвитку українського суспільства, тому наше дослідження не дублює, а доповнює їх.

Метою пропонованої статті є здійснення філософсько-правового аналізу ролі морально-етичних засад християнства в становленні українського законодавства. Для досягнення вищезазначеної мети поставлено такі завдання: проаналізувати

давньоруські твори, що містять перші ґрунтовні християнські погляди на форму поведінки; з'ясувати місце релігійних норм у Конституції Пилипа Орлика 1710 року, Конституції УРСР, прийнятій 1978 року; розкрити християнські цінності, відображені в чинній Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Видатний філософ Г. В. Ф. Геґель у праці «Філософія релігії» зазначив: «Народ, який має погане поняття про Бога, має і погану державу, поганий уряд, погані закони» [2, с. 400]. Нам частково імпонує така позиція, адже віруюча людина, а отже богобоязлива, здатна дотримуватися більш праведного способу життя. Водночас коли особа взагалі пізнала Бога, тоді зникає сенс боятися чинити лихо.

Свідомість наших предків до хрещення Київської Русі залежала від язичницьких звичаїв. Можливо, політеїзм не передбачав негативу, однак із прийняттям християнства наприкінці X століття відбулася трансформація світоглядних орієнтирів. Зокрема, докорінних змін зазнало правове життя. Запровадження православної релігії на Київській Русі сприяло становленню нових норм і стандартів життя. Розпочався процес активного впровадження християнської моралі [3, с. 169].

Головні християнські ідеали не лише поширилися на місцевий політикум і суспільство, а й згодом увібрали в себе специфічні місцеві ментальні та культурні риси, які стали засадничими нормами політичної поведінки українців. Завдяки християнству сформовано основоположні принципи моральності й етичності, які в умовах громадянського суспільства та соціальної держави є гарантами дотримання особистих прав і свобод громадян, а також морально-духовного розвитку суспільства [4].

Прикладом безпосереднього відображення релігійних настанов у законодавстві нашої держави є церковні статuti, що за часів правління Володимира Великого посідали чільне місце серед пам'яток княжого законодавства, а отже державного права. Вони містили норми канонічного й церковного права. Джерелами слугували кормчі книги – «Номоканон» (у перекладі з грецької – закон і церковне правило) та різноманітні церковні постанови й статuti. Найбільш важливими серед них є церковний статut Володимира Святого та церковний статut

Ярослава Мудрого (X–XI століття), які містили норми про шлюбно-сімейні відносини, злочини проти церкви, моралі та сім'ї. У цих статутах було визначено юрисдикцію церковних органів і судів, обумовлено церковний судовий імунітет, церковну юрисдикцію щодо певних справ, зафіксовано виконання церквою контрольних функцій, вказано коло «церковних людей», на яких поширювалась юрисдикція церковних судів за всіма видами справ, тощо. Церковне право є самобутнім відносно права будь-якої держави чи політичного утворення [5, с. 293].

Вплив пам'яток канонічного права на давньоруське простежується також у текстах «Руської правди». Норми церковних статутів були спрямовані на боротьбу з язичницькими звичаями та порушенням християнської моралі. Вони містили заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо [3, с. 170].

Також в окремих редакціях кодексу законів було передбачено вступ, де представлено філософське тлумачення феномену влади, зокрема дві важливі для давньоруської політичної філософії ідеї: про походження влади від Бога, а також про те, що над можновладцями Божий суд буде суворішим, ніж над іншими людьми. Хоча обидві ідеї мають візантійське походження, вони досить легко впровадились у Давній Русі. Остання ідея про владу як стан відповідальності, а не привілей, є досить співзвучною з поглядами на владу популярного в Київській Русі візантійського філософа Іоанна Златоуста [6, с. 17].

Аналізуючи цей відомий твір, ми доходимо висновку, що окремі дослідники висловлюють думки стосовно виявлення в ньому демократичної суті ментальності проукраїнського етносу: прагнення до поєднання волі народу (віче); законоустремлєнь боярської думи та виконавчої волі князів; захист прав окремої людини і водночас держави, що гарантувало всезагальну благодать. Своє право русичі узгоджували з волею богів, а тому й мислили глибоко, гуманістично, патріотично, волелюбно, з позицій найвищої етики (честі, гідності, самосвідомості обов'язку) [7].

Натомість інші автори висловлюють протилежну думку, спираючись на те, що основою «Руської правди» слугують

фундаментальні для Античності й Середньовіччя поняття «вільна людина» та «невільна людина». Дослідно тут ідеться про особу «свободну» та «несвободну». Водночас це жодним чином не відповідає положенням демократичної ідеології, адже суперечить «релігії свободи» – християнству. Таку термінологію репрезентують статті, у яких описано випадки, коли «невільний» холоп вдарив «свободного мужа», а також у статті, де князю заборонено продавати чужого холопа. Прикладом порушення християнських засад (відповідно, демократичних) у контексті рівності всіх людей слугує також стаття про те, що лише вільні люди мали право виступати й свідчити в суді [6, с. 19].

Згодом кодекс законів «Руська правда» Ярослава Мудрого не лише став синтезом попереднього тривалого державно-політичного та суспільно-економічного розвитку, а й слугував основою державного життя Великого князівства Литовського, а також пізніших формацій України й суміжних держав.

Важливу роль у часи Київської Русі відіграв і красномовний твір митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать». Закладені в ньому християнські ідеї відображено і в сучасних українських законодавчих актах. У своїй праці мислитель виклав самобутньо-русинське сприйняття християнства, висвітливши такі його аспекти: рівність усіх народів перед Богом; пріоритетність євангельських засад в організації соціальної інфраструктури; відповідальність окремої людини за власні вчинки перед Богом; відповідальність цілого народу за створення нової християнської цивілізації; розмежування функцій держави (світські справи, матеріальний достаток тощо) і церкви (душевна рівновага й моральна чистота), що зумовлює потребу в незалежному церковному самоуправлінні.

Виголошені Іларіоном ключові засади християнства з позицій українського світосприйняття стали новим, найнадійнішим чинником консолідації українського етносу. Завдяки їм «запрацював» механізм державницько-правової свідомості простих людей на рівні спільного розуміння соціальною групою своїх прав як межових ситуацій необхідності й свободи, тобто всі почали рухатися в одному напрямі. Люди почали усвідомлювати відповідальність за «те, що приручили»: оволодівши словом божественної істини, вони стали

відповідальними за становлення нового типу цивілізації, де всі будуть пов'язані законом любові до ближнього [8, с. 257–258].

Яскравим прикладом висвітлення взаємодії засад християнської віри з політичними принципами в давньоруській спадщині є світський твір «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Тут автор наголошує на моральних нормах, якими князі мають керуватися під час реалізації своїх обов'язків та на які повинна спиратись державницька діяльність. Саме на основі ставлення до Бога як супутника благополуччя та перемог князя формуються моральні норми й переконання, що мають бути невід'ємною якістю свідомості правителя [9, с. 56].

Моральні постулати Володимира Мономаха пов'язані із заповідями Божими: «...при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – коритися, з рівними і меншими – приязнь мати; соромитися старших...»; «старих шануй як отця, а молодих – як братів»; «убогих не забувайте та ... годуйте і подавайте сироті, ... за вдовицю заступіться самі, не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо хто буде гідний навіть смерті, то не погубляйте жодної душі християнської»; «річ мовлячи і лиху, і добру, не клянїться Богом, ні хрестїться, бо немає в цьому жодної потреби»; «жону свою любіте» тощо [10].

Дослідження життя й творчості Володимира Мономаха може бути корисним і для сучасних політиків, котрі у своїй державницькій діяльності забувають про те, що держава також є, за висловом Г. В. Ф. Геґеля, «універсумом моральності» [9, с. 59].

Отже, з приходом і перемогою християнства на Русі-Україні відбувається спроба докорінно змінити світовідчуття та світосприйняття давніх слов'ян, закласти до їхньої свідомості нову філософію, нові ідеали й ціннісні орієнтири через призму християнського світогляду.

Доцільно також згадати про першу у світі Конституцію, яку прийняв на теренах України славнозвісний політичний діяч Війська Запорізького Пилип Орлик 1710 року. Документ починається зі слів: «В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славимого... Дивний і незбагнений у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірилі правосуддя свого – одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня – упокорює, одні поневолює, інші – звільняє, одні

підвищує, інші – понижує» [11]. Преамбула демонструє явний вибір її авторів християнського бачення всесвітньої історії взагалі та історії українського козацького народу. Перший пункт Конституції також присвячений саме вірі українського козацтва: «Оскільки серед трьох чеснот богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звитяжний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався» [11]. У цій статті простежується чітке дотримання козаками першої Заповіді Божої – «Я є Господь Бог твій, нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене».

На думку історика Т. Чухліба, автори Конституції 1710 року розглядали проект держави передусім як творіння Бога. Це досить дискусійна думка, адже, по-перше, текст документа не містить доказів цього, а по-друге, Преамбула свідчить здебільшого про протилежне. У ньому явно йдеться не про матеріальний проект держави Бога, а про суто моральну, духовну, жертвенну й гідну посвяту української козацької держави Творцю без жодної матеріальної винагороди – тільки слава та пам'ять Війська Запорозького й українського народу. І це не данина традиції чи формі тогочасного урочистого акту, а власне, дух Конституції Пилипа Орлика. Саме це місце є морально-етичним і духовним осердям документа, коли ім'ям Святого Бога перед Його Святим лицем для прославлення Святої Трійці Господа Бога українська нація проголошує свою державну єдність, національний і державний суверенітет. Зазначене дає змогу вважати «Пакти і Конституцію...» першою у світі Конституцією тогочасного історичного періоду [12, с. 125].

Друга половина XVI століття означена посиленням переслідувань православних, зниженням вагомості православної церкви в суспільстві. З другої половини XVII століття державна влада дедалі більше намагалася контролювати церкву. Боротьба між державою та церквою за сфери впливу тривала майже до початку XVIII століття. Водночас релігійні норми позначилися на укладанні «Зводу законів Російської імперії» (1832) та «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845). Укази й закони, що стосувалися церкви, становили перший том «Зводу законів Російської імперії». Так, зазначеним

уложенням було передбачено застосування церковних покарань як додаткових. У цей період зростає значення нормативно-правових актів, виданих органами державної влади, а використання релігійних норм зводиться до мінімуму. За часів радянської влади 1929 року посилювався контроль місцевих органів влади за церковними приходами, поширювалась атеїстична пропаганда [5, с. 293].

Тому в українському суспільстві, як і в усіх пострадянських державах, тоталітарна система залишила після себе духовний вакуум. Для багатьох людей він обернувся втратою ідентичності, позитивного сенсу буття, призвів до ескалації бездуховності. У Конституції УРСР, прийнятій 1978 року, простежується тонка межа між християнським вченням і нормами цього закону. Окремі з цих норм наявні в чинній Конституції України. Зокрема, положення ст. 32 Конституції УРСР «Громадяни УРСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» практично аналогічні ст. 24 сучасного Основного Закону України.

В окремих положеннях Конституції УРСР, наприклад, «будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за законом» (ст. 34); «обов'язок кожного громадянина УРСР – поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави» (ст. 62); «громадянин УРСР зобов'язаний поважати права і законні інтереси інших осіб, бути нетерпимим до антигромадських вчинків, усебічно сприяти охороні громадського порядку» (ст. 63), відчувається відголос однієї з основних заповідей Божих – «люби свого ближнього, як самого себе».

На нашу думку, у Конституції УРСР було закладено етико-моральну засаду, на якій ґрунтується практично все християнське вчення, – свободу, хоча це твердження й може видатися сумнівним. Так, у ст. 48 йдеться про свободу слова; у ст. 50 зазначено, що «громадянам УРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи, висловлювати релігійні або

атеїстичні погляди»; у ст. 55 наголошено, що поважання особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

У контексті вищенаведених аргументів постає питання: невже за часів Радянського Союзу в Україні членам суспільства не прищеплювали моральні якості, закладені в християнському вченні? Переконані, на той час релігія посідала чільне місце в життєдіяльності людей. Можливо, про це ніхто не говорив уголос, але такі ідеї позначалися на свідомості громадян нашої держави. Це виявлялося не в кількості релігійних організацій чи кількості парафіян певної конфесії, а в зовнішній поведінці, що передбачала повагу до старших, суспільно корисну колективну та копітку працю, певну сором'язливість тощо.

Після набуття Україною незалежності держава санкціонувала дотримання окремих традиційних релігійних правил, а також законодавчо закріпила відповідні санкції. Звернення до біблійської традиції як носія і ретранслятора базисних смислових структур архетипного характеру, властивих європейській культурі, актуалізує дослідження біблійського, передусім старозавітного, права як джерела нормативних моделей, що вплинули на процес формування сучасної правової культури [5, с. 292].

Прикладом поєднання правових і християнсько-релігійних складових стало прийняття в 1996 році Конституції України. Тут теж, як і в Конституції Пилипа Орлика, Преамбула починається зі слів: «Усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, ... приймаємо цю Конституцію – Основний Закон України» [13].

Значну частку християнського вчення передбачено в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», де зафіксовано право на життя, на повагу до гідності людини, свободу, особисту недоторканність, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, недоторканність житла, невтручання в особисте й сімейне життя, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, свободу думки та слова, вільне вираження своїх думок і переконань, свободу світогляду й віросповідання, безпечне довкілля, які загалом визнано основними цінностями людини.

Право на життя визначають як захист людського життя з моменту зачаття, тобто мають на увазі захист ембріона, з огляду на що в нормах канонічного права встановлено заборону абортів. Адже людська істота починає своє життя від зачаття і з цього моменту воно є священним, оскільки має душу. Таким чином, людська істота є особистістю, створеною за образом Божим та покликаною до святості для вічного життя.

Церква обстоює цінність життя людини, засуджуючи різні форми раптового, жорстокого чи насильного позбавлення життя (голод, відсутність медичної допомоги та найпростіших лікарських засобів, війна, теракти, убивства, аборти, евтаназія, смертна кара, самогубство тощо). Церква засуджує самогубство, оскільки той, хто до нього вдався, не приносить себе в жертву, а нехтує життям як даром Божим. Так, одна з десяти заповідей Божих – «не убивай» у цьому контексті досить чітко й дотриманням формулює християнську позицію [14, с. 64].

Особисте життя, світогляд і воля людей не мають бути предметом тотального контролю. Церква вважає неприпустимими збирання, концентрацію та використання інформації про будь-які аспекти життя людей без їхньої згоди. Лише в разі, коли того вимагають захист Вітчизни, збереження моралі, охорона здоров'я, прав і законних інтересів громадян, а також запобігання або розкриття злочинів і здійснення правосуддя, збирання відомостей про людину може відбуватися без її згоди. Проте й у цих випадках отримання й використання інформації має здійснюватися відповідно до заявленої мети і з дотриманням законності [15, с. 12].

Християнські засади наявні як у всьому Основному Законі нашої країни, так і в більшості нормативно-правових актів. Наприклад, Біблія містить у собі норми, які повною мірою можна зарахувати до законодавства, що регулює судоустрій і судочинство. Так, судді мають шукати правду незважаючи на особу, бути неупередженими, вислуховувати «малого» та «великого», не перекручувати закону та не брати хабарів від підсудних (Втор., 1:17;17:19–20). Рішення суду було обов'язковим для всіх, за відмову від виконання рішення суду карали смертю (Втор., 17:10–12) [1, с. 253]. Водночас дев'ята заповідь Божа – «не свідчи неправдиво проти ближнього твого» відображена у кримінально-процесуальному законі.

Отже, аналізуючи законодавчу базу українського соціуму із часів хрещення Київської Русі, можна дійти висновку, що вся вона пронизана християнськими правовими нормами. Це аргументовано наведеними в дослідженні прикладами на основі різних основоположних документів юридичного або морально-духовного спрямування у формуванні правової свідомості української нації. До того ж, існує достатньо підстав вважати, що християнські норми є не лише історичними, культурними та духовними пам'ятками, а й підґрунтям сучасної вітчизняної правової системи.

У межах дослідження проаналізовано лише найбільш загальні аспекти зазначеної теми. Проте окреслене питання потребує більш глибокого та детального вивчення, особливо сьогодні, коли перед нами постало завдання щодо протистояння загрозам незалежності й територіальній цілісності української держави, становлення могутньої нації та країни з високоморальним і духовним суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософія права : [навч. посіб.] / [О. О. Бандура, І. М. Кондратьєв, Ю. С. Симон та ін.] ; заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Філософія релігії : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – Москва : Мысль, 1976. – Т. 1. – 532 с.
3. Озель В. Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права (історико-правовий аспект) / В. Озель // *Право України*. – 2010. – № 1. – С. 169–173.
4. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права [Електронний ресурс] / І. М. Луцький. – Режим доступу: <http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2013/08/Dopovid-Lutskiy-I.pdf>. – Назва з екрана.
5. Сидоренко О. М. Вплив релігійних норм на становлення правопорядку в Україні / О. М. Сидоренко // *Актуальні проблеми держави і права*. – 2009. – Вип. 49 – С. 291–297.
6. Киричок О. «Руська правда» в контексті політично-філософських ідей) / О. Киричок // *Філософські обрії*. – 2008. – № 19. – С. 14–27.

7. Культура українців: правова, політична, релігійна та інші [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/11753/>. – Назва з екрана.

8. Луцький І. Вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої Української держави (Київська Русь) / І. Луцький // Право України. – 2009. – № 10. – С. 254–260.

9. Киричок О. Політика та мораль у письмовій спадщині давньої Русі (на матеріалі «Повчання» Володимира Мономаха) / О. Киричок, О. Ківшик // Філософські обрії. – 2007. – № 18. – С. 51–60.

10. Мономах В. Повчання [Електронний ресурс] / В. Мономах. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>. – Назва з екрана.

11. Договори і постанови прав і свобод військових між ясновельможним його милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом війська запорізького, і генеральними особами, полковниками і тим же військом запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж ясновельможного гетьмана, підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>. – Назва з екрана.

12. Огірко Р. Морально-етичні засади української козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика / Р. Огірко, Д. Ярешко // Економіка і право. – 2015. – Вип. 28. – С. 123–129.

13. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

14. Косьмій М. Морально-етичні чинники в сучасній Конституції України / М. Косьмій // Право. – 2012. – № 6. – С. 63–68.

15. Косьмій М. М. Християнська етика як світоглядне джерело сучасного українського права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Косьмій Михайло Михайлович. – Київ, 2013. – 20 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2016
